

Margareta Coțofană

**Termeni pentru hrană și vestimentație în graiurile moldovenești
din zona de nord**
(pe baza ALRR. Bas. vol. IV)

Atlasul lingvistic român pe regiuni. Basarabia, nordul Bucovinei, Transnistria (ALRR. Bas.) este o continuare directă a *Atlasului lingvistic moldovenesc* (ALM), atlas regional în raport cu *Atlasul lingvistic român* (ALR), atlas național. Atlasele regionale cuprind o rețea mai deasă de localități anchetate față de atlasele naționale, permițând astfel precizarea în hărțile atlasului a ariilor de răspândire a diverselor lexeme, forme gramaticale, nuanțe de ordin semantic etc.

ALRR. Bas. este întocmit în patru volume, apărute treptat în perioada anilor 1993-2003. Este elaborat în cadrul Institutului de Lingvistică al AȘM, sub conducerea prof. Vasile Pavel. Volumul IV, pe baza căruia este realizat studiul nostru, cuprinde patru sfere semantice: *vestimentație*, *hrană*, *pomicultură* și *pădure*, incluse în 151 de hărți lexicale. Termenii privind domeniile „hrana” și „vestimentația” țin de „terminologia generală” [3, p. 3].

Zonele de interes major pentru articolul de față sunt nordul Bucovinei și al Basarabiei (linia de sud: Ungheni-Sângerei-Soroca). Primul savant care a încercat să împartă în arii dialectale dialectul dacoromân a fost Gustav Weigand, autorul primului atlas lingvistic național român (WLAD). G. Weigand stabilește pentru prima dată la nord de Dunăre trei subdialecte importante ale limbii române: moldovean, muntean și bănățean [4, p. 38], de asemenea susține ideea că graiurile de nord, în special cele din Bucovina, se prezintă ca o totalitate de frânturi specifice, varietatea dialectală fiind ușor sesizabilă.

Numărul mare de forme și variante lexicale, apărute de-a lungul anilor în zona de nord, presupune o evoluție continuă a graiurilor populare (orale). Graiurile din nordul Bucovinei sunt caracterizate, pe de o parte, prin o serie de trăsături comune cu graiurile din sudul Bucovinei, nordul Transilvaniei, Maramureș, Țara Oașului, iar pe de altă parte, – cu graiurile din Basarabia și Transnistria. Prezența unor particularități specifice în graiurile unor anumite zone este explicată istoric și prin: migrația din regiunile cu o arie extinsă a acestor forme, divizarea politico-administrativă ș.a. Cunoscutul dialectolog Rubin Udler, susține că datorită influenței limbii literare „formele dialectale pierd din productivitate și sunt întrebuințate preponderent în vorbirea generațiilor înaintate” [6, p. 166-167].

Termenii analizați în paginile de mai jos fac parte din viața cotidiană a țaranului, hrana și vestimentația fiind o necesitate zilnică. Pe lângă rolul de a acoperi corpul omenesc, vestimentația în trecut juca un rol de diferențiere a categoriilor sociale, apartenența

la un grup fiind marcată de aspectul vestimentar [2, p. 24]. Analizând materialele și meșteșugurile legate de piesele vestimentare, ne dăm seama de aspectele vieții social-economice ale populației.

Compartimentul „hrana” din ALRR. Bas. vol. IV, cuprinde 22 de hărți. În zona de nord, în special în zona Cernăuți, atestăm diverse heteronime care desemnează unul și același obiect. De exemplu, pentru termenul „zeamă de răcitur” (< lat. *zema*) atestăm variantele *zámă*, *dzámî*, *zámî* în Bucovina de nord și pe întreg teritoriul Republicii Moldova; *zúpî* (pct. 5, 6, 7, 10); *iúșcî* (pct. 12, 24, 26, 30) (h. 478).

În rândurile ce urmează vom prezenta mai întâi termenii din domeniul hranei, specifici zonei de nord, și care diferă de alți termeni din alte zone, dar care impune o anumită trăsătură.

Pentru expresia „bucăți de pâine” (bucată < lat. *buccata*) întâlnim următoarele heteronime specifice graiurilor de nord: *uscăcûni* < usca + suf. *-ciune*, (pct. 9); *framături*, (pct. 11) < fărâmă + suf. *-tură*; *cârmoáji* (pct. 5, 15, 37, 43). (h. 485).

Spumă „smântână” < lat. *spuma* (pct. 5-8, 10, 12, 14, 16, 17, 19). Probabil că această denumire i s-a oferit în urma unei asocieri de contiguitate, adică asemănării fizice dintre smântână și spuma propriu-zisă, în special dacă smântâna este mai întâi agitată (h. 466).

Frecățai „tăiței” < *frecat* + suf. *-ăi* (pct. 23, 24, 26, și nord-estul Basarabiei) (h. 470). În celelalte graiuri *tocmagi*, *tăițăi*, *tai*, iar în nordul Maramureșului – *lăști*.

Culișér „făcăleț”, cu varianta fonetică *curișér* (pct. 14), este semnalat în toate punctele cartografice din regiunea Cernăuți, termen specific după datele ALRR. Bas. doar graiurilor din această zonă și are la origine ucr. *кyлеуа* „mămăligă”.

Mătură „mălai turcesc” < et. nec., este întâlnit în punctele cartografice 8, 16, de asemenea în sudul Basarabiei (pct. 219, 222) și în localitatea 190 (Ucraina). Pe lângă determinantul *turcesc*, mai întâlnim de asemenea calificativele *tătăresc* (pct. 28, 37, 38, 39), *mânânțâl* (14, 20) (h. 475). A apărut în urma unei asocieri de formă.

Zúpă „zeamă de răcitur” < fr. *soupe*. Acest termen a suferit o modificare de sens, dat fiind faptul că *supa* reprezintă „fierura de carne, legume sau carne cu legume, uneori cu adaos de tăiței, fidea etc.” (DEX). *Iúșca* este un împrumut din limba ucraineană care denumește acest tip de zeamă (< ucr. *juška*) și care este utilizat în punctele 12, 24, 26, 30, dar și de-a lungul râului Nistru (h. 478).

Uscături „posmagi” < lat. *exsucare*, întâlnit doar în regiunea Cernăuți (pct. 9, 11, 14-16) și care are același sens cu *pâni uscatî* (pct. 5-8, 10, 12), *pesmét* (pct. 17-20, 22) (h. 486).

Din punct de vedere etimologic, sunt înregistrate și unele împrumuturi din bulgară (*pită* „pâine”), turcă (*sarmale*), franceză (*bulion*) etc., precum și lexeme formate cu mijloace proprii ale limbii române: *învărtită* „prăjitură”, *colțunași*, cunoscute pe arii extinse.

* * *

Compartimentul „vestimentația” cuprinde 69 de hărți din ALRR. Bas. vol. IV.

În Bucovina, pentru desemnarea aceluiași obiect, sunt arestate deseori mai multe heteronime, după cum urmează: *scurtă* (pct. 5, 7, 11-17, 23), *jachetă* (pct. 20), *sumanaș*

(pct. 9) „palton de suman cu guler de blană” (h. 396); *cheptăraș* (pct. 8, 9, 15), *lébic* (pct. 11), *mintian* (pct. 19) „cojocel fără mâneci” (h. 400); *scurtă* (pct. 7), *camizelcă* (pct. 13), *șubă* (pct. 19, 21) „jiletică” (h. 402); *zambalic* (pct. 5, 10), *caftan* (pct. 6), *rubașcă* (pct. 21), *vizită* (pct. 26) „jachetă femeiească” (h. 409); *horbuță* (pct. 18), *hacluială* (pct. 6, 8, 10, 16), *broderie* (pct. 14), *curuncă* (pct. 12), *miniteț* (pct. 19, 21, 22) „dantelă” (h. 414); *brăcinăriță* (pct. 6), *roțiță* (pct. 10, 13, 16, 20), *vârtej* (pct. 23, 24) „căluș de lemn” (h. 421); *chingă* (pct. 19-23), *frânghie* (pct. 6, 10) „brâu lat roșu” [h. 426]; *chingă* (pct. 5-7, 11, 12, 14-17, 20-25), *poias* (pct. 10), *t'inguță* (pct. 20, 24, 30) „cingătoare colorată” (h. 428); *șpigniță* (pct. 7, 10, 15), *foță* (pct. 11) „fustă decorativă” (h. 429); *cașchet* (pct. 9), *capîță* (pct. 12, 13) „șapcă” (h. 432); *tulpan* (pct. 5, 11, 15), *lânar* (pct. 10), *basma de lână* (pct. 21, 22), *basică* (pct. 17) „șalincă albă de lână cu țurțuri” (h. 436); *șaluț* (pct. 6, 7, 10, 17), *pautincă* (pct. 19), *marchizet* (pct. 11), *șarfășoară* (pct. 24) „fular femeiesc străveziu” (h. 451); *sponcă* (pct. 6, 7, 10, 16, 22, 23), *agraf* (pct. 14, 20), *șpelcă* (pct. 15), *sugratar* (pct. 14) „ac de siguranță” (h. 453); *căpușor* (pct. 9, 10), *măciucuță* (pct. 19), *bulaucă* (pct. 25), *floricică* (pct. 18) „gămălia acului” (h. 455).

Ca și în cazul altor sfere semantice, multe unități lexicale din cadrul vestimentației sunt de origine ucraineană *tulup* (< ucr. *tólub, tólup*), rusă *șuba* (< rus. *șuba*) „cojoc” (h. 397); *crujbă* (< rus. *crujeva*) pentru „dantelă” (h. 414); *rubașcă* (< rus. *rubașca*) pentru „cămașă” (h. 415); *șpiniță* (< ucr. *spidnița*) pentru „fustă decorativă” (h. 429); germană; *fartuc(h)* (germ. *vortuch*).

Graiurile din regiunea Cernăuți, dar și din nordul Republicii Moldova formează deseori arii răzlețe cu Basarabia și Transnistria. De exemplu, termenul *pidjac* (< rus *пиджак*) „palton scurt de suman cu guler de blană” (h. 396) este atestat atât în graiurile de nord (pct. 19, 21, 22, 30, 42), cât și de-a lungul râului Nistru (pct. 62, 64, 70, 78, 84, 96, 97, 105); *pui* (< lat. *pulleus = pullus*) „altiță la ie” (h. 412) este întâlnit în regiunea Cernăuți (pct. 7, 17) și într-o zonă compactă din sud-estul Basarabiei (pct. 152, 156, 158, 167, 169, 174, 176); *curea lată* „chimir” (h. 422), este fixat în regiunea Cernăuți (pct. 5, 6, 10) și într-o zonă compactă din centrul Republicii Moldova (teritoriul din jurul orașului Chișinău).

Prezintă interes și alți termeni aflați în puncte cartografice răzlețe: *stănuț* „pieptar femeiesc din piei de cârlan”, în zona de nord (pct. 29, 38, 55, 59, 61, 65) și în r-nul Krâmsk, Ținutul Krasnodar (pct. 227); *burnuz/burmuz* „palton scurt femeiesc” atestat în nordul Basarabiei (pct. 27, 33), în centru (pct. 122, 152) și în regiunea Kârgâzstan (pct. 146); *zimț*, „dantelă”, întâlnit în nord (pct. 35, 51, 56, 62) și în zona de sud-est a Basarabiei (pct. 173-175, 187); *papahă* „căciulă cu urechi”, înregistrat în nordul Republicii Moldova (pct. 25, 32, 47), și în regiunea Omsk (pct. 75); Lazo (pct. 236); *bariz* „șalincă albă de lână cu țurțuri”, utilizat în nordul republicii (pct. 33, 37, 38, 54) și în regiunea Krasnodar (pct. 227, 228), unde locuiesc comunități de români.

ALRR. Bas., vol. IV include 14 hărți cu privire la piesa vestimentară care acoperă capul femeii. Din timpuri mai vechi, aceasta purta capul acoperit fie din motiv religios, fie din motivul eticii și etichetei feminine. De aceea vol. IV (h. 436-450) ne oferă un material vast cu privire la diferite tipuri de basmale: de lână, de garus, de bumbac, de mătase, cu țurțuri, cu flori, în pătrățele etc. Punem în evidență fiecare tip în parte și denumirile lor specifice pentru graiurile cercetate.

„Șalincă albă de lână cu țurțuri”. În graiurile de nord atestăm următoarele heteronime: *șal de (lână)* (< tc. *șal*) în pct. 12, 19, 29; *tulpan* (< ngr. *tulpáni*) în pct. 5, 11, 15; *băasma* (< tc. *basma*) în pct. 21, 22; *lânar* (< lână + suf -ar) în pct. 10 ș.a. (h. 436).

„Șalincă de garus fără țurțuri” are diferite denumiri în zona cercetată: *șal* în cele mai multe puncte cartografice; *bróboadă* (cf. bg. *podbradka*) în pct. 14; *bariz* (< fr. *barège*) în pct. 33, 36, 38, 50, 54; *bertă* (< fr. *berthe*) în pct. 20, 77, 87, 88 (h. 437).

„Șalincă groasă de bumbac în pătrate”. Cel mai specific termen pentru această noțiune *cadrelș/candrelăș* este atestat în pct. 30, 32, 38. Un alt termen este *tulpan*, răspândit în cele mai multe puncte cartografice din această regiune de nord (h. 439).

„Șalincă albă de mătase cu țurțuri”. Prezintă interes termenul *frașonetă* (< fr. *fanshon*), înregistrat în punctul 20 (ținutul Herța) (h. 440).

Pentru „basma cu picățele” atestăm sinonimele geografice: *basmaluță* (*basma* + suf. -luță) în pct. 35, 42, 61; *batistă pestriță* (< fr. *batiste*) în pct. 8; *șălurel în gratii* (*șal* + suf. -urel) în punctul cartografic 23 (h. 443).

În cazul noțiunii „basma roșie în trei colțuri”, în graiurile moldovenești de nord întâlnim frecvent heteronimul *corn* (< lat. *cornus*), în special în nordul Republicii Moldova. Derivate ale acestuia: *cornar*, *cornisor*, *corniț*, *cornăș* ș. a. (h. 444).

Pentru „basma albă de materie simplă în patru colțuri” cel mai reprezentativ termen este *batiston* (*batistă* + suf. -on), fixat în pct. 37 (h. 446).

Constatăm astfel că pentru denumirea diferitor tipuri de basmale pentru femei, în graiurile moldovenești de nord sunt întrebuințați termenii: *șal*, *șalincă*, *tulpan*, *garus*, *bariz*, *batic*, *băsmăluță*, *cosâncă*, *șervet* etc. Cele mai multe variante lexicale sunt atestate în regiunea Cernăuți, lexeme care imprimă zonei „o anumită coloratură” [6, p. 29].

Din domeniul vestimentației mai fac parte și alți termeni.

Suman „manta cu glugă”, < bg. *sukmanŭ* l-a înlocuit pe *manta* (cf. pol., ucr. *manta*) în pct. 8, 12 și 14, 18 (h. 395).

Șubă „cojoc lung cu guler mare” < rus. *șuba*, mgh. *suba*), câștigă teren în regiunea Cernăuți (pct. 9, 11, 13), în regiunea Transcarpatică (pct. 1, 4), dar și în multe alte puncte cartografice din Basarabia (pct. 44, 94, 134, 148, 150, 203) (h. 397).

Mintián „cojoc mai scurt de genunchi, fără guler” și cu derivatul *mintianăș*, este atestat în nordul Bucovinei (pct. 14, 16, 18, 24) (h. 399).

Bondă, *boandă* „cojocel fără mâneci” (< magh. *bunda*) și diminutivele *bondiță*, *bondică*, *bondușcă* sunt lexeme înregistrate în reg. Cernăuți și în câteva localități dispersate din nord-vestul Republicii Moldova. Variantele *bondă*, *boandă* formează o arie compactă în sud-vestul Basarabiei (h. 400).

Camizelcă „jiletcă” (*camizolă*: < fr. *camisole*, germ. *kamisol*) este înregistrat în pct. 13. Pe lângă acest termen în graiurile de nord mai sunt atestați: *stănuț*, *pieptar*, *bendușcă* (h. 402).

Lecric domnesc „palton scurt bărbătesc”, (< germ. *röckl*) este atestat în nordul Basarabiei (pct. 32). Tot în aceste graiuri de nord se întâlnește frecvent termenul *scurtă* (h. 404).

Caftan „jachetă femeiască de lână” (< tc. *kaftan*), pct. 6. În această zonă de nord e bine cunoscut termenul *flanea* (< fr. *flanelle*), înregistrat și în variantele diminutive *flănică*, *flănicuță*, în punctele 7-9, 12, 14, 20 31, 32) (h. 409).

Cusătură (< *cusut* + suf. *-ură*) este răspândit în Bucovina și pe întreg teritoriul Republicii Moldova cu sensul de „broderie” (h. 413).

Horboțică „dantelă” (< pol. *forbot*) este cel mai des întrebuințat în Basarabia de nord. Pe lângă acesta, în regiunea Cernăuți atestăm și *hacluială*, *rade* și *miniteț* (h. 414).

Rubașcă (< rus. *rubaska*) denumește „cămașa militară pentru bărbați” în unele puncte cartografice din nordul Basarabiei și din regiunea Cernăuți (h. 415).

Cordon „cingătoare din același material cu rochia” (< fr. *cordon*) este fixat în majoritatea localităților anchetate din regiunea Cernăuți, în graiurile centrale (pct. 85, 129) și în cele de sud-vest (pct. 195, 203, 206, 223, 212, 222) (h. 425).

Chingă „brâu lat roșu”, < lat. *cingula*, este specific pentru nordul Bucovinei și nordul Basarabiei (pct. 15, 19, 21-23, 26, 28, 37), dar este atestat și în regiunea Omsk (pct. 75) (h. 426).

Șpiniță „fustă decorativă pentru femei”. Aria de răspândire a termenului reprezintă zonele de contact direct dintre vorbitorii de limbă română și ucraineană, cum ar fi nordul Bucovinei și Basarabiei și Transnistria (cursul de mijloc al râului Nistru) (h. 429).

Fartuh „șorț de copil” (< germ. *vortuch* pol. *fartuch*) este specific pentru reg. Cernăuți (h. 430). Termenul e folosit în arii mai extinse și cu sensul de „pestelecă cu pieptar” (h. 431).

Capelă „chipiu” (< ngr. *kapello*, it. *cappello*) este înregistrat în pct. 6, 9, 10, 16, 28 și coexistă în mare măsură cu *caschetă* (< fr. *casquette*), în pct. 14, 18-20, 22 (h. 433).

Cap „gămălia acului” (< lat. *caput*), creație metaforică, împreună cu diminutivele *capșor*, *capușor*, formează o arie compactă în reg. Cernăuți, localitățile 5, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 16 (h. 455).

* * *

În încheiere, atlasele lingvistice oferă un material faptic foarte prețios pentru studiul onomasiologic.

Descrierea în linii mari a situației terminologiei populare din sferile semantice „hrana” și „vestimentația” ne-a arătat că în viul grai pentru desemnarea aceluiași obiect se atestă deseori mai multe heteronime. Variația diatopică a unor termeni se explică în bună măsură prin condițiile istorico-sociale de conviețuire a românilor din zona de nord cu etnicii ucraineni, ruși, germani, polonezi etc. Graiurile din nordul Moldovei istorice dispun de un tezaur dialectal foarte variat.

Termenii cercetați sunt de proveniență diferită (latină, germană, ucraineană, rusă, poloneză, franceză, bulgară). Atestăm de asemenea creații lexicale, inclusiv de natură metaforică, formate pe teren românesc cu mijloace proprii ale limbii române.

Graiul vorbit reprezintă o comoară vie a sufletului. E tezaurul spiritual popular, iar cuvântul – comoară de imaginație și gândire.

Referințe bibliografice

1. ALRR.Bas. *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Basarabia, nordul Bucovinei, Transnistria*. Vol. IV de V. Pavel, V. Corcimari, A. Dumbrăveanu, V. Scifos, S. Spânu, R. Udler. Chișinău: Tipografia Centrală, 2003.
2. Bâtcă, M. *Însemn și simbol în vestimentația țărănească*. București: Casa „Albeona”, 1997.
3. Petrovici, E. Cazacu B. *Chestionarul Noului Atlas lingvistic român. Precizări preliminare*. București, 1963.
4. Petrovici, E. *Studii de dialectologie și toponimie*. Volum îngrijit de Pătruț I., Kelemen B., Mării I. București: Editura Academiei Române, 1970.
5. Pavel, V. *Termeni pentru fierăria meșteșugărească și tâmplărie în graiurile moldovenești din zona de nord (Pe baza ALRR.Bas.)*. În: „Buletin de Lingvistică”. Chișinău, 2012, nr. 13, p. 26-36.
6. Udler, R. *Молдавские говоры Черновицкой области в сравнении с говорами Молдавской ССР, Закарпатской области УССР и других смежных областей дако-романского массива. Консонантизм*. Chișinău: Cartea Moldovenească, 1964.

Institutul de Filologie al AȘM
(Chișinău)